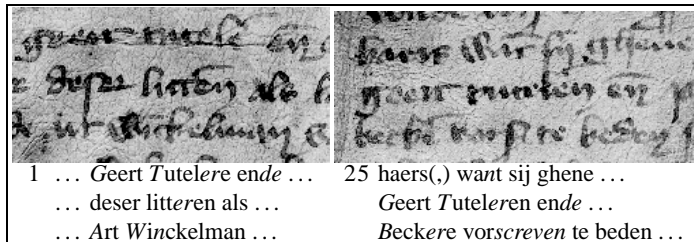

Betekenis en verbasteringen van de familienaam Tuteleers

PIET TUTELAERS

De oudste oorkonde waarin onze naam voorkomt dateert van 20 oktober 1394. Hierin wordt Geert Tutelen¹ vermeld als laat aan het hof van Sint-Bartolomeus te Gingelom. Joseph Moors² geeft de volledige transcriptie en leest op regel 1 van dezelfde akte Geert Tutelere en op regel 26 Geert Tuteleren. De betreffende fragmenten³ met zijn interpretaties zijn hieronder weergegeven. Het haaltje achter de *l* van tutelē en in littēn, waar het duidelijker te zien is, is een afkorting voor *er*.

De zin waarin Geert voor de tweede maal vermeld staat, luidt: *Ende ich, Art Tilmans, hebbe mine properen segel ane desen brief ghehanghen voir mich, Geert Tuteleren ende Johannes Jacobs.* Hij beschikt blijkens deze akte op dat moment nog niet over een eigen zegel. Geert zal later in de functie van schepen (Gingelom, 1410) en meier (Velm, 1432) aan het Sint-Janshof zegelen met een sprekend wapen, bestaande uit een schildhoofd van drie punten met daaroverheen een schuinstaak. Hiermee symboliseert hij zijn naam *tutelere* als drager van *tuten*.⁴

Fernand Tutelaars⁵ geeft een overzicht van alle door hem verzamelde akten tot 1800 waarin onze naam voorkomt. In de tabel op bladzijde 77 heb ik alle 169 namen, voornamen en plaatsen tot 1500 hieruit bij elkaar geplaatst.

Onze naam blijft in de middeleeuwen beperkt tot een zeer klein gebied in de Haspengouw, op de grens van de huidige Belgische provincies Brabant en Limburg, en ten noorden van de Romaanse taalgrens. Omdat de Nederlandse taal nog volop in ontwikkeling is, zien we een grote variatie in de schrijfwijze van de achternaam. Zo kiest men voor het weergeven van de *uu* naar *believen* *u*, *ue* of

1. J. Grauwels, *Regestenlijst der oorkonden van het begijnhof te Sint-Truiden, 1265–1741* (Brussel, 1962) akte 77.
2. *De Oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400* (Belgisch Inter-Universitair centrum voor Neerlandistiek, 1952) oorkonde 22.
3. Met dank aan het Rijksarchief te Hasselt.
4. Tute is de Middelnederlandse benaming voor *punt*.
5. F. Tutelaars, *Algemene chronologie van het geslacht Tuteleers* (Dilbeek, 1992).

uy. De *e* en *y*, soms ook de *i*, worden hier gebruikt om de voorafgaande klinker te verlengen. Uit de tabel lezen we ook af dat de naam *Tutelere* het meeste wordt gebruikt. In de zestiende eeuw krijgt de vorm *Tuteleers* (55%) en *Tutelers* (35%) de overhand en raakt *Tutelere* (5%) uit de gratie. De voornamen geven aan dat we met een echte Dietse familienaam te doen hebben. De Middelnederlandse uitgang *-ere* zien we zeer frequent in woorden waar we nu *-eer* of *-aar* zouden gebruiken, zoals bijvoorbeeld in *leenhere*, *wesselere* en *wandellere*. Het ligt daarom voor de hand de naam *Tutelere* te verklaren als iemand die tutelt. Maar wat betekent het Middelnederlandse werkwoord *tutelen*?

Plaatsnamen					
82	Gingelom	40	Landen	15	Dormaal
14	Zoutleeuw	5	Tienen	3	Niel
2	Velm	2	Sint-Truiden	2	Montenaken
2	Hakendover	1	Walswezeren	1	Waelhoven
Achternamen					
66	Tutelere	16	Tuteler	31	Tutelers
4	Tutellere	4	Tuteleer	11	Tuetelers
3	Tuteleren	2	Tueteler	2	Tuttelers
3	Tuytelere	1	Tutelaer	1	Tuteleers
2	Tutelare	1	Tuteleir	1	Tutellers
2	Tuettelere	1	Tutteler		
1	Titulere	1	Tutelerst		
1	Tuteleere	1	Tutulaer		
1	Tullere				
1	Tutele				
1	Tuteleere				
1	Tutlere				
Voornamen					
44	Geert	24	Peter	17	Willem
14	Gijsbrecht	13	Jan	10	Wouter
9	Hendrick	9	Liebrecht	5	Otto
5	Johannis	4	Robinus	3	Robertus
2	Marie	2	Godscalc	2	Arnoldi
1	Margrieten	1	Jueten	1	Jorys
1	Jenten	1	Ida	1	Geertruden

Tabel 1. De naam Tuteleers tot 1500

Zowel het woordenboek van Verwijs en Verdam⁶ als de werken van Gysseling⁷ geven hierop geen antwoord. Voor onze taalschat na 1600, het zogenaamde Nieuwnederlands, beschikken we over een zeer uitgebreid woordenboek.⁸ Hierin vinden we weliswaar niet het Middelnederlandse *tutelen*, maar wel zijn Nieuwnederlandse opvolger *tuitelen*.⁹ Het WNT geeft maar liefst vijf verschillende betekenissen. De meeste zijn inmiddels verouderd en ble-

6. E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek* ('s-Gravenhage, 1885).

7. M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten*, Reeks I: Ambtelijke bescheiden, Reeks II: Literaire handschriften (Den Haag, 1977–1987).

8. WNT, *Woordenboek der Nederlandse taal* (25 dln, 1993).

9. De Nederlandse diftong *ui* ontstaat op het einde van de vijftiende eeuw door palatalisering uit de Middelnederlandse *uu*. Ook rond Sint-Truiden heeft deze klankverschuiving plaats gevonden.

ven beperkt tot het Zuid-Nederlandse taalgebied. Onder tuitelen^{iv} wordt de volgende zeventiende-eeuwse bron vermeld:

Mits hij wt sijn huys sekere *tuyteleers* ofte tuysschers soude worpen, die hij onderhiel om synen cost te winnen.

‘Tuyteleer’ wordt verklaard als speler op basis van de veronderstelling dat ‘ofte tuysschers’ hier betekent dobbelaars, spelers van een kansspel.

Onder tuitelen¹² vinden we een omschrijving van het beroep *hophandelaar* uit 1719:

Dat de hoppe . . . door de landslieden ende kooplieden, namentlyk de gene van den platten lande, genaemt *tuytelaers*, wordt vervalscht ende verdorven met kruys ende andere groote gewrongen blaederen van de hoppe, ook met poeders, de welke sy daervan, ende van andere blaederen ende kruyden komen te maken.

De hophierbrouwerij¹⁰ bereikte al in het begin van de veertiende eeuw de Nederlanden. In een akte uit 1321 staat de graaf van Holland de brouwers van Rijnland, Kennemerland en Friesland toe hophier te brouwen, mits zij evenveel betalen als wanneer zij gruit in plaats van hop genomen zouden hebben. Op grond van de vermelding van ene Jan Hopmekere¹¹ op 16 maart 1449 te Waelhoven, gemeente Velm, mogen we aannemen dat ook in deze streek hop al vrij vroeg zijn intrede doet als vervanger van gruit.

De betekenis van ‘tuyteler’ en ‘tuytelaar’ in de zin van ruilhandelaar ontstaat uit tuitelen = ruilen. De oudste bron die het WNT geeft, is de volgende tekst uit 1568 (tuitelen¹):

Ende dat niemant coopen noch vercoopen en mach, dan die dat teecken heeft oft den naem der beeste oft het ghetal heurs naems. Wie niet en bekent dat den Paus leert ende ghebiet, maer te vreden is, ende na sijn vermoghen onderhouden wilt al dat ons Christus gheleert, gheboden, ende beloeft heeft, sonder sijn toevlucht te nemen tot den Paus, syn aflaten, sielmissen¹², absolutien, ende andere grouwelen, die en mach onder heur coopen noch vercoopen: Ia worden verbanen, vervloect ende verdoempt ten viere, watere, oft sweerde, maer die sijn teecken draghen sijn al goy kinderen, in sonderheyt die het dobbel teecken, ende *Characterem indelebilem* (soo sij dat noemen) hebben, te weten, sijn gheschoren ende ghesmoute, die moghen aldervryelyckt wisselen, coopen, ende vercoopen met sermonye, simonye, beneficien, prebenden, te *tuytelen*, ende verpassen, ende met alderley Roomsche coompenscappe en cremerijen omgaende. Christus heeft

10. J.F.L.M. Cornelissen, *Het Bierboek* (Eindhoven, 1983) 28.
11. Grauwels, *Regestenlijst*, akte 180.
12. Jan van der Noot, *Het Bosken en het Theatre* (Utrecht, 1979). Enkele overgenomen verklaringen: *sielmissen*: missen voor de ziele rust van een overledene. *Het dobbel teecken*: namelijk naast dat van het Vormsel ook dat van priesterwijding. *Characterem indelebilem*: het onverdelgbare teken (namelijk het innerlijke priesterlijke merkteken, dat bevoegd maakt tot het verrichten der priesterlijke functies en verkregen wordt door de wijding). *Te weten, sijn gheschoren ende ghesmoute*: namelijk zijn geschorenen en ingevetten (gedoeld wordt op de kruinschering en handzalving bij de priesterwijding). *Met sermonye . . . omgaende*: zich bezighoudende met ‘sermonye’ (= gepreek?, gevormd om de klank-overeenkomst met ‘simonye’?), met simonie, met het ruilen en weggeven van kerkelijke inkomsten en prebenden, en met allerlei Roomse handelszaken in het groot en in het klein.

de coopers ende vercoopers wt synen Tempel ghe-
dreuen: Antichrist heeftse in synen Tempel ghebracht,
ende houtse daerin.

De volgende tekst¹³ geeft een nog overtuigender bewijs dat tuitelen vroeger ruilen of handel drijven heeft betekend:

- W. Seght my eens, hoe zijt ghy eerst toch aen
dees Bloemkoopery ghekomen? . . .
- G. . . Ick placht so nu als dan, des avonts, met
eenige Cameraden om een Potjen te gaen, so
wast eerst van Honden ende Haenen dat wy
plachten te *tuytelen*, daer na van Duyven, daer
na is 't gekomen op de Kanary-vogelkens, ten
lesten op de Bloemen.

Van Teuten, leurders en ambachtslieden die in groepsverband¹⁴ opereerden is bekend dat ze een fluit¹⁵ gebruikten om hun komst aan te kondigen. Zou het kunnen dat een 'tuyteleer' een leurder was die zijn komst aankondigde door op een hoorn (Middel nederlandse woord tute) te blazen? Of een beroepsmuzikant¹⁶ die op de fluit speelt? Ik heb geen tekst kunnen vinden waarmee te bewijzen valt dat tuitelen een frequentatief van tuiten in de betekenis van op een hoorn blazen is. Trouwens op grond van de voorbeelden in het WNT onder tuitelenⁱⁱ zou je eerder verwachten dat een dergelijke persoon tuitler zou heten.

In enkele Zuid-Nederlandse dialecten komt tuitelen¹⁷ nog voor als veel drinken. In de verzameling middeleeuwse gedichten, uitgebracht door Gerrit Komrij¹⁸ kwam ik het volgende opmerkelijke gedicht tegen (Gruuthuse-handschrift, eind veertiende eeuw):

Het soude een scamel mersener
Coopmansceipe leren
Hi hiet Annin Tutebier
hi conste hem wel ghenere¹⁹.

Daer hi sinen canis drouch,
Een joncfrauwe riepen ende soe louch:
„ Comt hier na, goet meerseman!”
„ Naelden! spellen! trompen! bellen!
Ic wil mijn merse hier neder stellen,
Laet zien of ic verkopen can.”

Feitelijk zijn er maar twee mogelijkheden die zich aandienen als het om de verklaring van onze naam gaat: speler (tuyteleer) of ruilhandelaar (tuyteler). Debrabandere²⁰ kiest voor de laatste:

Tuytelaars, -aers, -eers, Tuijtelaars, -aers, Tutelaars, -aers, -eers, -aire, Tutélaire:
Middel nederlandse woord tuyteler: ruilhandelaar (KILIAAN). Ook Middelhoogduits tütelaere: vleier; afleiding van tütelen: vleien. Wellicht is er een semantisch

13. Uit *Op- en ondergang van Flora* (1643) onder tuitelenⁱ bij A. de Jager, *Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch* (Gouda, 1875). Het WNT (tuitelen¹³) verklaart dit woord om onbegrijpelijke redenen als keuvelen.
14. Zie F. van Winkel, „De Teuten, benaming en oorsprong”, in W. Knippenberg (red.), *De Teuten, buitengaanders van de Kempen* (Eindhoven, 1974).
15. Een soort schalmey bestaande uit een half dozijn zijdelings aan elkaar gesoldeerde koperen pijpjes van opklimmende lengte.
16. Deze verklaring werd gegeven door A. Carnoy, *Origines des noms de familles en Belgique* (Leuven, 1953).
17. Zie afleidingen bij tuitelenⁱⁱⁱ in het WNT.
18. G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw in duizend en enige bladzijden* (Amsterdam, 1994). De naam Tutebier wordt in het WNT, onder tuitelenⁱⁱⁱ, uitgelegd als iemand die bier drinkt.
19. Gedragen.
20. F. Debrabandere, *Verklarend woordenboek van de familienaamen in België en Noord-Frankrijk* (2 dln; Brussel, 1993).

verband; vergelijk het Middelnederlandse tuussen²¹ en het Duitse tauschen/täuschen: ruilen en bedriegen. Duitse familienamen Tüttler, Tittler. 1343 Konrad der Tüttler, Esslingen (BAHLOW); 1488 van Otten Tuete- lers, Tienen (HB 800); 1583 Jan Tuyteler, Luik-Antwerpen (AP) = 1584 Jan Tuytelaer, Antwerpen (AB); Hans Tuijteleer, Aartselaar (MAR 453).²²

Interessant is de link die gelegd wordt met de Duitse naam Tüttler. Het is goed denkbaar dat het Middelnederlandse woord tu- telen (ruilen) verwant is aan het Middelhoogduitse tütelen (vleien) en dat beiden een gemeenschappelijke oorsprong hebben. Ik vond een tweetal teksten die een verband leggen tussen iemands oren tuiten²³ (vleien) en teutelen²⁴ (vleiend praten):

A. Hebben uw ooren straks niet getuit? ...
L. Maar waarom zouden mijn ooren tuiten? ...
A. Omdat ik met mijn Juffrouw zo van u sprak.

... hi *teutelt* mit oe, um oew rooije wängkes, en oew blaouwe eugkes, en as i oe in d'ellene hef ebrog, zal i oe behandelen as en lapzalver.

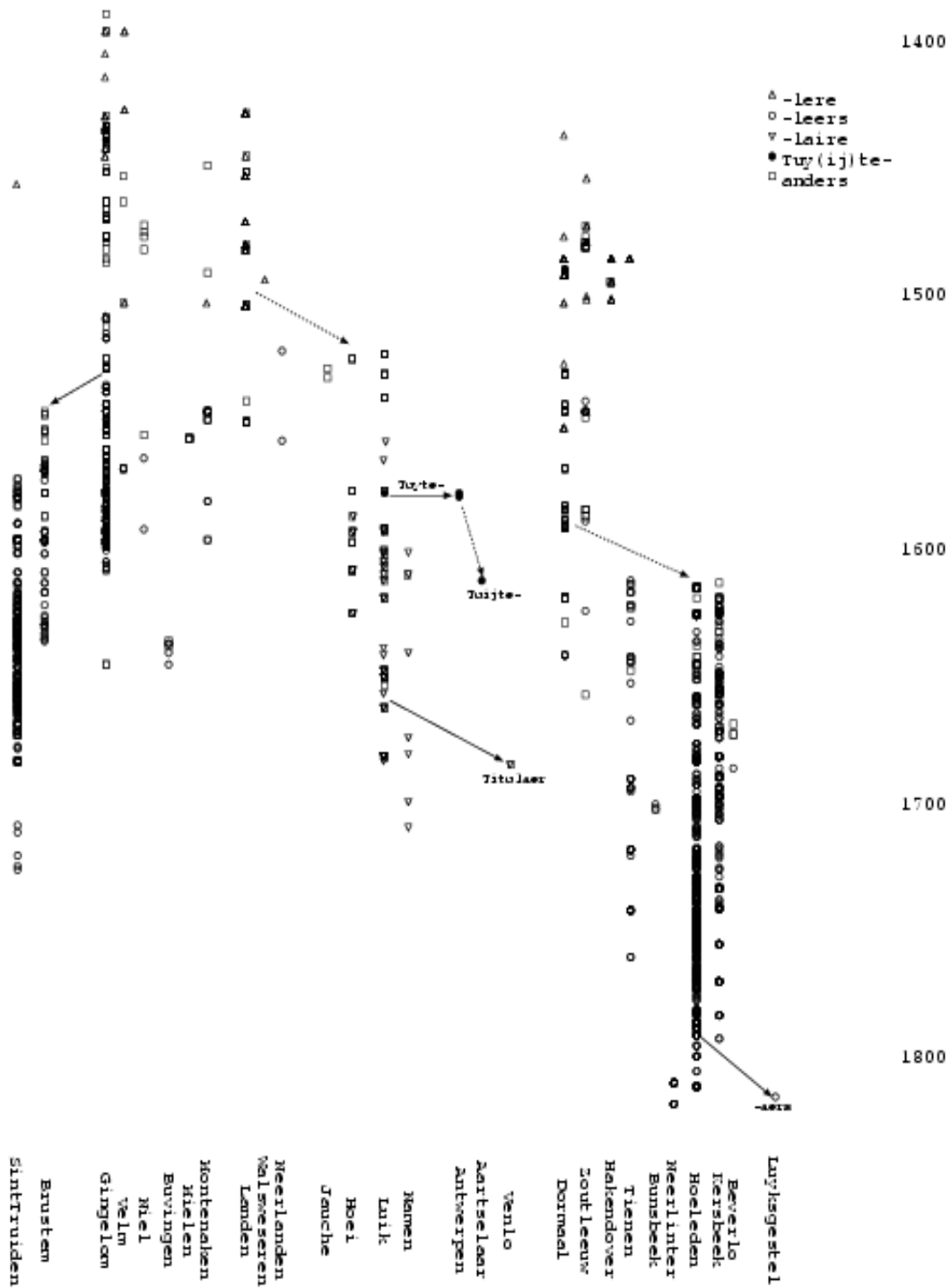
Voor de volledigheid geef ik hier ook de twee Middelhoogduitse teksten uit De Jager, waarin tutelen, tütelen en tutelaere voorko- men. In het eerste gedicht heeft tutelen de betekenis van vleien. In het tweede wordt tütelen in een adem genoemd met 'triegen', waardoor het een negatieve klank krijgt.

Er sprach: kan mir ieman gesagen
waz die gebûre hie schaffen?
wie geturren si geklaffen
under der fürsten gesinne
ir *tutelen* und ir geriune²⁵
das sol ich geminnen²⁶

Mir ist mêt an den jungen leit
der sinem herrn od iemen seit
daz *tütelen* unde triegen heizet
und in mit Worten dar zuo reizet
dâ von er kumen mac in swaere
Verwâzen sin die *tutelaere*!

Van de naam Tutelaers komen diverse varianten voor: Tute- laire, Tuyteleers, Titulaer en Tutelaars. Zijn deze namen aan el- kaar verwant of betreft het verschillende families? Een definitief antwoord is uiteraard alleen via genealogisch onderzoek vast te stellen. Omdat dit echter enorm veel tijd vergt, volsta ik hier met een analyse van de feiten die door Fernand Tutelaars zijn gebun- deld in zijn *Algemene Chronologie*. Om de bijna duizend akten

21. Het hier gesuggereerde semanti- sche verband tussen het Middelnederlandse tuussen en het Duitse tauschen-täuschen: ruilen en bedriegen, wordt in het WNT betwijfeld. Onder tuischenⁱⁱ wordt het verschil tussen tau- schen (bedriegelijk spreken bij het doen van transacties) en täuschen (een streek uithalen) verklaard uit het Middelhoog- duitse doublet tiuschen-tûschen. De betekenisdifferentiatie tussen tauschen-täuschen (ruilen, be- driegen) ontstaat pas in het Nieuwhoogduits.
22. AB = G. Roggeman, Antwerpen Bevolking, Stadsarchief Antwerpen 1584.
- AP = F. Melis-Taeymans, *Antwerpse poortersboeken 1533-1608* (3 dln) (Antwerpen, 1978).
- HB = H. Vangassen, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands hertogdom Brabant* (1952).
- MAR = C. Marynissen, *Anthropony- mie van Aartselaar, Reet en Schelle* (Leuven, 1947).
23. Een tekst uit 1712 vermeldt in het WNT onder tuiten^{ii2b}.
24. De Jager beschouwt teutelenⁱ in deze tekst (Hooge Veluwe, 1840) als een frequentatief van teuten, tuten, tuiten, toeten in de zin van blazen.
25. Oorgeblaas.
26. Verminderen.

Verbasteringen van de familienaam Tuteleers en hun bewezen (pijl) of veronderstelde relatie (gestipelde pijl).

27. E. de Seyn, *Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten* (2 dln; Turnhout, z.j.): Zoutleeuw wordt door Godfried met de Baard, hertog van Brabant, in 1106 tot stad verheven en beschikt vanaf 1213 over een jaarmarkt, die in 1383 door twee vrijmarkten of jaarmarkten van vier dagen wordt vervangen. In de XIVe eeuw werd er gehandeld in graan, zout, haring en steenkolen. In 1213 wordt de stad door de Luikenaren ingenomen en aan de vlammen overgeleverd.
28. De Seyn schrijft: „Landen werd in 1482 door de Luikenaren en in 1507 opnieuw door het Franse en Gelderse leger geplunderd en platgebrand”.
29. Mogelijk is Jan de zoon van Peter Tuteleers alias Smeyers, de natuurlijke zoon van Geert Tuteleers de oude.
30. Fernand geeft in zijn *Algemene chronologie van het geslacht Tuteleers* als bron: *Chronique archéologique du Pays de Liège* (1964), p. 67, Les usines de la base Ourthe, foyer en fourneaux.
31. Uit P.J. Meertens en H. Buitenhuis (red.), *Nederlands repertorium van familienamen, XI, Noord-Brabant* (Assen, 1977) blijkt dat de naam in 1947 voorkomt in Baarle-Nassau, Gilze en Rijen, Goirle en Tilburg.
32. J. Titulaer, *Genealogie van het geslacht Titulaer* (Venlo, 1985).

makkelijker te kunnen begrijpen, heb ik ze in de figuur op bladzijde 81 gerangschikt naar tijd (verticaal) en ruimte (horizontaal). Het gebied waar onze naam verschijnt valt onder drie politieke invloedssferen: het graafschap Loon met Gingelom als middelpunt, het prinsbisdom Luik met Landen als centrum en het hertogdom Brabant met Dormaal als kern.

De stamvader van de Gingelomse tak is Geert den oude, die leefde van 1394 tot plusminus 1450. Hij had drie zonen: Peter, Wouter en Geert de jonge. In het cijnsregister van Landen van het jaar 1433 treffen wij Robinus, Gijsbrecht en Liebrecht aan. In Dormaal komen we Gijsbrecht (1442–1495), Godtscalc (1478) en Willem (1478–1486) tegen. Mogen wij uit deze feiten concluderen dat Geert, Robinus, Gijsbrecht en Liebrecht broers zijn? Zo ja, waar heeft dan hun wieg gestaan? Uitgaande van het beroep ruilhandelaar lijkt mij Zoutleeuw als handelsstad²⁷ gelegen langs de belangrijke middeleeuwse handelsroute van Brugge naar Keulen een mogelijkheid.

Na 1500 duikt onze naam op in Franstalige steden als Luik (Willekin Tutelaer, 1528), Hoei (Willequin Tutelaire, 1592) en Namen (Jean Tutelaire in 1606, Willekin Tuteleers in 1615). De oorzaak van deze vlucht naar de stad kan verklaard worden door de beroerten waaraan de omgeving van Landen was blootgesteld.²⁸ Het is in ieder geval zo dat onze naam na 1562 niet meer is aangekomen in de Luikse plaatsen rondom Landen. De heren van Geten (Jauche) hadden de voogdij over het domein van het kapittel van Sint-Lambert te Landen. Mogelijk kan de vermelding van Ghisbert Tuteler in 1534 te Jauche hierdoor verklaard worden. Het voorkomen van de naam van Willekin in steden langs de Maas kan er op wijzen hij het beroep van binnenschipper uitoefende. De namen op -aire uit Luik, Hoei en Namen zijn onmiskenbaar verfransingen van de naam Tutelere.

Na 1550 vinden we een aaneengesloten reeks akten te Brustem en Sint-Truiden. Meester Willem Tuteleers (Brustem, 1551) is de zoon van Jan Tuteleers alias Smeyers²⁹ (Gingelom, 1548). Sint-Truiden heeft daarnaast ook inwijkelingen uit de Landense en/of de Brabantse tak opgenomen. Met het overlijden van Marie Tuteleers in 1731 verdwijnt onze naam definitief uit Sint-Truiden.

Debrabandere vermeldt in zijn verklaring van de naam Tuyteleers (zie pagina 79) een Jan Tuyteler die zich uit Luik (1583) vestigde te Antwerpen (1584). Later was er ook een Hans Tuyteler te Aartselaar (1617). Bij Fernand³⁰ vond ik ene Jean Tutelaire te Luik (Grivegnée) in 1563. Deze feiten wekken sterk de indruk dat de Antwerpse familienaam Tuyteleers onstaat uit het Limburgse geslacht Tuteleers. Uit de Middelnederlandse uu, ook geschreven als *uy*, ontstaat namelijk onze huidige *ui*. De naam Tuytela(a/e)rs heeft zich ook gevestigd in de Nederlandse provincie Noord-Brabant.³¹

Door de genealogische studie van Jan Titulaer³² is vast komen

te staan dat zijn naam een verbastering is van de Waalse naam Tutelaire. Franciscus Wilhelmus Tutelaire uit Luik vestigde zich in 1660 als Maasschipper te Venlo en zou in Nederland voor een wijd verspreid nageslacht zorgen.

In zijn genealogie toont Fernand Tutelaars⁵ aan dat onze beide namen afstammen van Johannes Franciscus Tuteleers, geboren in 1787 te Hoeleden. Deze naam wordt na zijn huwelijk in 1820 te Luyksgestel³³ verbasterd tot *Tutelaers*. De kinderen van zijn zoon Bernard kregen te Bergeyk, buurgemeente van Luyksgestel, de Nederlandse naam *Tutelaars* toebedeeld. Of de Hoeledense tak uit de Brabantse tak van Zoutleeuw en Dormaal ontstond, is op grond van de spaarzame gegevens niet met zekerheid te zeggen. Op basis van een vergelijking tussen de voornamen van beide takken zou je een dergelijk verband wel verwachten (Gijsbrecht: Dormaal 1596; Kersbeek 1618; Hoeleden 1620).

Het beroep ruilhandelaar, –mogelijk in de betekenis van sjacheraar of leurder–, als verklaring voor de familienaam Tutelere lijkt een alleszins aanvaardbare hypothese. De verbasteringen ontstaan uit deze Middelnederlandse naam laten zich verklaren op grond van taalverandering (het Middelnederlandse -ere wordt het Nieuwnederlandse -eers), klankverschuiving (Tute- wordt Tuijte-), taalverschillen (het Vlaamse -eers wordt het Nederlandse -aers plus -aars en het Waalse -aire) en toevallige omstandigheden (Tutelaire wordt Titulaer).

33. Luyksgestel maakt van 1366 tot aan de Franse revolutie in 1794 deel uit van het prinsbisdom van Luik. Na 1818 komt het onder de Nederlandse provincie Noord-Brabant.